

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Потапенко Руслани Михайлівни «НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В УМОВАХ СОЦІОГУМАНІТАРНИХ ЗМІН 1985–1991 РР.», поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 – Гуманітарні науки за спеціальністю 032 – Історія та археологія

Державна політика тоталітарного Союзу Радянських Соціалістичних Республік у 1985–1991 рр. та курс на політику максимальної відвертості (відкритості) у діяльності державних установ і свободи інформації – доба трансформаційних змін в українському соціумі, коли вертикаль влади СРСР намагалася вивести країну з економічної стагнації, через здійснення низки реформ у політичній, економічній, соціокультурній сферах, реалізації комплексу заходів щодо проведення науково-технічної революції. Останні, на переконання вищого керівництва країни, вимагали удосконалення суспільних відносин, перебудови мислення, вироблення нової психології, утвердження динамізму як норми буття. Особлива роль у реалізації державного курсу реформ покладалася на науково-педагогічну інтелігенцію, покликану підвищити ефективність навчання та кардинально покращити підготовку професійних кадрів.

Науково-педагогічна інтелігенція складала вагомий науково-технічний потенціал інтелектуального простору країни, відіграла ключову роль у формуванні професійних кадрів нової формації. Участь науково-педагогічних працівників нашої Батьківщини в процесах модернізації системи освіти, посиленні її соціально-гуманітарної і національної складової через співпрацю з науковими структурами, взаємодію з громадськими організаціями та органами державної влади, сприяла формуванню і поширенню національної ідеї, яка заклала основи державного будівництва в Україні. Відтак, вагомого значення набувають дослідження, присвячені аналізу діяльності науково-педагогічної інтелігенції, що обумовлено потребою достеменного аналізу науково-освітніх процесів, що відбулися в Українській РСР 1985–1991 рр.

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Знайомство з текстом дисертації Потапенко Р.М. «Науково-педагогічна інтелігенція Української РСР в

умовах соціогуманітарних змін 1985–1991 рр.», та змістом положень, винесених на захист, надає підстави говорити про актуальність обраної теми та новизну отриманих результатів. Міждисциплінарне, завершене фундаментальне дослідження, є актуальним на теоретичному, професійно-практичному рівнях.

Доведено ключову роль науково-педагогічних кадрів у процесах модернізації освітнього простору через призму його інформатизації та посилення соціогуманітарної складової в навчанні, пошуку нових форм і методів викладання циклу суспільно-гуманітарних дисциплін; охарактеризовано співпрацю науково-академічних і педагогічних працівників України.

Показано активну громадянську позицію вчителів і науково-педагогічних працівників вищої школи в підготовці та реалізації Закону про мови в Україні; доведено, що реалізація мовного законодавства в 1989 р. відбувалася під впливом національно-свідомої інтелігенції, в т.ч. педагогів-гуманітаріїв та заклала основи підготовки науково-технічних, гуманітарних кадрів національною мовою, що відіграло ключову роль у процесах державного будівництва незалежної України.

Актуалізує тему дисертації аналіз діяльності науковців та педагогів в умовах наростання системної кризи державної ідеології; показано негативні наслідки залучення науково-педагогічних працівників до поширення комуністичної пропаганди засобами освіти, науки. Доведено, що демократичні зміни у науково-педагогічному середовищі зумовили процеси деполітизації освіти, внесли зміни в систему підготовки кадрів.

Наукову актуальність проблеми посилює переосмислення місця та ролі науково-педагогічної інтелігенції в процесах національного відродження і відновлення української незалежності, адже саме вона безпосередньо сформувала національний кадровий потенціал для розбудови Української держави в 1991 р. Наукова новизна одержаних результатів полягає, передусім, у постановці та науковій розробці проблеми, яка на сьогодні не знайшла системного аналізу в науковій літературі. У дисертаційному дослідженні здійснено комплексний аналіз соціально-гуманітарної складової діяльності науково-педагогічної інтелігенції в умовах суспільно-політичних та соціокультурних змін «перебудови».

Дисертацію виконано згідно з науковою проблематикою кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» «Суспільно-політичні трансформації в Україні ХІХ– початку ХХІ ст.» (номер державної реєстрації (0118U003849).

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій та їх достовірність. Дисертаційна робота Потапенко Р.М. «Науково-педагогічна інтелігенція Української РСР в умовах соціогуманітарних змін 1985–1991 рр.» є самостійним науковим дослідженням, у якому комплексно вивчено теоретичний і практичний внесок науково-педагогічних кадрів у напрямку формування демократичної, національно зорієнтованої освіти. Навчально-виховна, науково-дослідницька робота науково-педагогічних кадрів у напрямку формування демократичної, національно зорієнтованої освіти, посиленні її соціогуманітарної складової, впливу державних, ідеологічних, національних факторів на освітній процес і роботу науково-педагогічних кадрів склали предмет дослідження. Проведено методологічний аналіз еволюції поняття «інтелігенції» як інтелектуального потенціалу країни з особливою моральною та соціокультурною місією в суспільстві. Доведено твердження про особливу роль і місце в національно-культурному відродженні України науково-педагогічних діячів галузі.

Наукова розвідка Потапенко Р.М. базується на фактологічній основі, що включає значний масив наукових праць з окресленої теми. Джерельна база дослідження охоплює опубліковані та неопубліковані документи центральних державних архівів України, наукові праці вчених галузі, періодичні видання, що надало змогу розв'язати поставлені дослідницькі завдання. Важливо, що теоретико-методологічну основу дисертаційної роботи Потапенко Р.М. становить комплекс принципів і методів пізнання – об'єктивності, історизму, системності, наукового плюралізму, які діалектично взаємодіють і сприяють всебічному розкриттю зазначеної мети і завдань наукової роботи.

Наукові положення, висновки та узагальнення, викладені в дисертації, мають важливе значення для об'єктивного та повноцінного відтворення особливостей і тенденцій розвитку діяльності науково-педагогічної інтелігенції нашої держави в умовах соціально-гуманітарних потрясінь окресленої доби. Обґрунтованість та

достовірність сформульованих у дисертаційній роботі основних положень не викликає сумнівів і заперечень. Вони переконливо підтверджуються численними фактами, статистичними відомостями, ретельним аналізом та низкою посилань на джерельну базу дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів та повнота їх викладу в опублікованих працях визначається тим, що дисертанткою вперше в українській історичній науці, на документальній основі, здійснено всебічне, комплексне вивчення діяльності науково-педагогічної інтелігенції Української РСР в умовах соціально-гуманітарних змін 1985–1991 рр. Виділено найважливіші періоди і вектори у постановці та науковій розробці проблеми, яка на сьогодні не знайшла системного аналізу в науковій літературі. Вперше проведено науково-методологічний аналіз еволюції поняття «інтелігенція» як особливої соціокультурної та професійної групи суспільства, охарактеризовано її кількісні і якісні характеристики.

Основні наукові положення та висновки дисертаційного дослідження доповідалися та обговорювалися на міжнародних і всеукраїнських наукових, науково-практичних конференціях. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 16 публікацій: 7 з яких – у наукових фахових виданнях України, 1 стаття – в зарубіжному науковому виданні, 8 публікацій апробаційного характеру. Наукові статті у фахових виданнях є одноосібними.

Оцінка змісту дисертаційної роботи, її завершеність. Подана до захисту дисертація Потапенко Р.М. «Науково-педагогічна інтелігенція Української РСР в умовах соціогуманітарних змін 1985–1991 рр.» підпорядкована меті та основним дослідницьким завданням. Робота складається зі вступу, трьох розділів, розділених на 7 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

У *вступі* обґрунтовано актуальність теми, її зв'язок із науковими темами і програмами, визначено мету і дослідницькі завдання, об'єкт і предмет наукового пошуку, показано наукову новизну, практичне значення дисертації, відображено апробацію результатів дослідження, подано відомості про структуру та обсяг роботи.

У *першому розділі* дослідження з'ясовано, що проблема науково-педагогічної інтелігенції Української РСР в умовах окресленої доби, вивчена фрагментарно і не формує цілісної та об'єктивної картини щодо трансформаційних процесів науково-освітньої складової галузі, що й зумовлює необхідність комплексного дослідження цієї проблеми на дисертаційному рівні. Виокремлено два етапи вивчення проблеми: радянський (1985–1991 рр.) та пострадянський (з 1991 р. – й до наших днів).

Джерельна база наукової розвідки охоплює матеріали центральних державних архівів України; періодичні видання; опубліковані офіційні матеріали державних та партійних органів СРСР і УРСР; матеріали навчально-методичного характеру. Всебічний аналіз джерельної бази дисертаційної роботи забезпечив досягнення поставленої мети та завдань – сформувати цілісну картину місця та ролі науково-педагогічної інтелігенції Української РСР в умовах «перебудови» та національного відродження.

Теоретико-методологічну основу дисертації становить комплекс принципів і методів пізнання, які діалектично взаємодіють і сприяють всебічному розкриттю окресленої наукової теми. Загалом методологічні підходи до пізнання дисертаційної розвідки визначилися специфікою об'єкта та предмета дослідження, його метою і завданнями. Застосування у дослідженні наукових принципів, загальнонаукових і спеціальних історичних методів дозволило уникнути упередженості, комплексно та всебічно проаналізувати соціогуманітарну діяльність науково-педагогічної інтелігенції доби перебудови 1985–1991 рр. та забезпечити наукову достовірність отриманих результатів.

У *другому розділі* дисертаційного дослідження доведено, що стратегічним вектором реформ перебудови був напрям, спрямований на реалізацію досягнень НТР та активна підтримка науки, що передбачало вирішення кадрової проблеми і створення нової морально-психологічної ситуації в країні (демократизація, гласність, активна громадянська позиція). З'ясовано, що на науково-педагогічну інтелігенцію покладалося завдання адаптувати гасла перебудови до освітнього процесу, формувати новий суспільно-політичний світогляд, «нове мислення» і нові професійні кадри.

Авторкою дисертаційної розвідки проведено методологічний аналіз еволюції поняття «інтелігенції». В умовах гласності почалося поступове відновлення соціокультурного бачення феномену інтелігенції не лише як інтелектуально-професійного ядра суспільства, але й його морального авторитету із особливою соціокультурною місією в суспільстві. Встановлено, що за віковими складом науково-педагогічних працівників, переважали люди середнього та старшого віку, рівень кваліфікації яких підвищував вікову планку, що, безумовно, впливало на рівень їх соціальної і професійної мобільності в умовах суспільних змін і реформ. З'ясовано роль системи підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів. Виокремлено проблему нецільового використання кадрів та матеріально-технічного забезпечення педагогічної інтелігенції села.

Доведено, що у період 1985–1991 рр. науково-освітні заклади залишалися знаряддям ідеологічного виховання молоді, а науково-педагогічні кадри – об'єктом впливу державної ідеології. Охарактеризовано пріоритет ідеологічної складової роботи правлячої партії у справі комуністичного виховання молоді з формуванням радянського патріотизму. Встановлено, що жорсткий ідеологічний контроль за роботою науково-педагогічних кадрів в суспільно-гуманітарній сфері, обмежував можливості гуманізації науково-освітнього процесу. Популяризувалися ідеологічні тези, спрямовані на посилення інтернаціоналізму, ідеї спільності радянського народу.

Доведено, що водночас, курс «перебудови» зумовив поступову націоналізацію і деполітизацію освіти. Остання вимагала розмежування процесу підготовки кадрів та державної ідеологічної пропаганди, відображала вимоги студентів вилучити з навчальних планів політико-ідеологічні курси на користь фахових дисциплін та гуманітарного національного спрямування. Нові наукові дослідження «непопулярних» і заборонених раніше тем, зміна наукових концепцій суспільно-гуманітарних наук сприяли гуманізації освіти, роботи з підготовки кадрів на нових демократичних засадах.

З'ясовано, що науково-педагогічна інтелігенція стала генератором модернізації освітнього процесу. Науково-педагогічні кадри втілювали державні завдання в системі освіти в напрямку її демократизації, гуманізації і гуманітаризації. Доведено,

що зусиллями педагогів-новаторів, за науково-теоретичної та методичної підтримки наукових працівників, перебудова в освіті набула реального змісту, заклала основи нової національної системи підготовки кадрів.

Проаналізовано наслідки русифікації освіти, брак нової навчально-методичної бази, проблеми матеріально-технічного забезпечення. Аргументовано, що вище окреслене дозволило впроваджувати в освітній процес нових тем і творів, розробку відповідного навчального матеріалу. Пожвавилася співпраця освітян з науковцями, які забезпечували науково-теоретичний супровід навчального процесу, створювалася нова навчальна література і навчальні програми, проводилися наукові конференції щодо змісту освіти. Доведено, що у навчальному процесі назривала потреба відмови від нав'язливої регламентації, категоричності оціночних суджень через «нове» (правдиве) прочитання творів класичної літератури, осмислення відомих персонажів з позицій нового мислення. Впроваджувалися нові методи і форми організації навчання (семінарські заняття, конференції, диспути), залучалися можливості засобів масової інформації та ресурси закладів культури.

У *третьому розділі* на документальній основі з'ясовано, що станом на 1985 р. політика мовної дискримінації в УРСР досягла апогею. Русифікація освіти і науки посилювалася видавничою діяльністю, стимулюванням російської мови в науково-педагогічній царині. Встановлено, що 1980-х рр. національно свідома науково-педагогічна інтелігенція нашої держави розпочала боротьбу за відновлення функціонування української мови. Дискурси навколо мовного питання, згуртування інтелігенції зумовили утворення Товариств української мови ім. Т. Шевченка задля всебічного розвитку, наукової підтримки та популяризації української мови.

Доведено, що науково-педагогічна інтелігенція брала активну участь у мовному дискурсі, результати якого широко відображали періодичні друковані видання, висловлюючи думки щодо мовної політики в освіті. З'ясовано, що вагомою перешкодою українзації науково-освітньої інтелігенції, навчальної та науково-технічної літератури складали стереотипи щодо української мови. Разом з тим, національна частина педагогів активно включилася в процес реалізації мовного законодавства в освітній царині.

Доведено, що науково-педагогічна інтелігенція розпочала активне дослідження і популяризацію історичної спадщини, культури, краєзнавства, етнографії, фольклору та історії України. Зазначено, що вагомий внесок у його розвиток та поширення в навчальний процес зробила плеяда науковців академічних установ, навчальних закладів, зокрема дослідники-краєзнавці, наукові розвідки і праці яких ставали важливим допоміжним матеріалом у роботі вчителів. Аргументовано, що створення етнографічних музеїв, гуртків, театральних студій, фольклорних колективів, Малих академій народних мистецтв при закладах освіти – це спектр новаторської діяльності, яку активно впроваджували педагоги в навчально-виховний процес.

З'ясовано, що українознавчий дискурс стимулював ідею створення науково-освітнього центру «Інститут українознавства». Встановлена складова розробки нової концепції розвитку українознавства. Зафіксований творчий пошук нового стандарту освіти. Доведено, що завдяки зверненню до народознавства науково-педагогічна інтелігенція намагалася популяризувати національну освіту.

Відсутність (наявність) порушення академічної доброчесності. У дисертаційному дослідженні Потапенко Р.М. «Науково-педагогічна інтелігенція Української РСР в умовах соціогуманітарних змін 1985–1991 рр.» порушення норм академічної доброчесності не виявлено.

Зауваження та дискусійні положення. У цілому позитивно оцінюючи дисертаційну роботу Потапенко Р.М., її актуальність, наукову новизну та практичне значення отриманих результатів, вибір методологічних підходів, історіографічної та джерельної бази, варто зазначити про деякі дискусійні положення та зауваження:

1. У роботі трапляються редакційні прогалини, русизми: «Практичне значення застосування отриманих одержаних результатів...» (с. 8), «[118., с. 6-19]», «[119, с. 19 29]» (с. 15); різний формат апострофу (с. 32, 66); скорочення слів без подання переліку умовних скорочень: (с. 21, 23, 31, 49, 83, 168, 180) та «викладачів ІТГУ..., ... УРСР, ТУМ ... НРУ...» (с. 150), «Декан філологічного факультету КДУ П.П. Кононенко» (с. 150–151), «Завідуюча кабінетом української мови і літератури Чернівецької ІУВ» (с. 151), «Показовою була позиція методиста Кіровоградського ОГУВ» (с. 164); абрєвіатури: у тексті необхідно дотримуватись, або зазначення ім'я

та прізвища, або ім'я, по батькові і прізвища; «ВНЗ» замість «ЗВО» (с. 32, 99, 119, 160) та власних імен, наприклад (с. 34) «Т. Пархоменко» замість «М. Пархоменко»; русизми: «готувало педагогів», «довузівської та післявузівської» (с. 55), «роблячи» (с. 66), «вузи», «педвузів», «учбових закладів», «вузівська інтелігенція» (с. 55, 56, 59, 60, 65, 76, 119, 126), «даних» (с. 13, 15, 19, 20, 21, 22, 26, 33, 34, 35, 41, 44, 54, 78, 150), «містяться» (с. 26), «вміщував» (с. 33), «витікаючі звідти» (с. 33); «у руслі» (с. 3, 19, 50, 69), «цінними» (с. 32).

2. Потребує уточнення історіографічний екскурс: «У сучасній історіографії актуальними стали дослідження суспільно-політичних та економічних складових змін доби «перебудови». У даному руслі слід відзначити таких вітчизняних дослідників, які охарактеризували трансформаційні процеси указаної епохи: О. Бойка, О. Субтельного, М. Карабанова, С. Кульчицького, С. Набоки, Ю. Смольнікова, М. Смольницької [18; 17; 336; 106; 161; 210; 318; 319]» (с. 20).

3. Необхідно коригуватись фемінітивами: «науковцем Л. Коцур [151] зроблено огляд ...» (с. 24), «Канд. філ. наук Л.О. Пустовіт з Інституту мовознавства АН УРСР наголошував, що ...» (с. 159).

4. У Розділі 1. «ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ» підрозділі 1.2. «Джерельна та методологічна база дослідження» потребує чіткої аргументації положення, що «специфіка дослідження історії науково-педагогічної інтелігенції доби «перебудови» полягає в тому, що Міністерство освіти за період з 1985–1991 рр. передало до архівів України незначну частку документів, разом з тим, деякі особистісні, персональні матеріали, які б допомогли дослідити соціокультурний вимір цієї теми, ще не є доступними дослідникам. Однак, використані джерела містять різноаспектну та об'єктивну інформацію, яка дає можливість всебічно та вичерпно висвітлити окреслені в дисертації завдання та дослідити становище науково-педагогічної інтелігенції в умовах «перебудови», проаналізувати гуманітарний вимір її діяльності ... » (с. 35–36).

5. У Розділі 3 «НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ТВОРЕННІ НАЦІОНАЛЬНОГО СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ПРОСТОРУ» підрозділі 3.2. «Українознавчі студії науково-педагогічних працівників» потребує уточнення

сентенція, що «Дана тематика частково була висвітлена такими дослідниками: ... Діакон Л. «Історія» (1988 р.) ...», адже Лев Диякон – візантійський автор X ст. (с. 159).

Водночас, необхідно зазначити, що висловлені зауваження не зменшують позитивну оцінку дисертації та можуть бути враховані у подальшій науковій роботі здобувачки Потапенко Руслани Михайлівни.

Загальний висновок про дисертаційну роботу, її відповідність встановленим вимогам Міністерства освіти і науки України. Дисертаційне дослідження Потапенко Р.М. «Науково-педагогічна інтелігенція Української РСР в умовах соціогуманітарних змін 1985–1991 рр.» є самостійним, цілісним і завершеним науковим дослідженням, виконане на належному науково-теоретичному рівні. Отримані в роботі науково обґрунтовані результати в сукупності, забезпечують вирішення наукового завдання – на основі аналізу широкої джерельної бази та з урахуванням здобутків української історіографії, з'ясувати роль та місце науково-педагогічної інтелігенції Української РСР в процесах соціально-гуманітарних змін 1985–1891 рр.

За змістовним наповненням, структурою, новизною, важливістю і глибиною наукових результатів дисертаційна робота Потапенко Руслани Михайлівни «Науково-педагогічна інтелігенція Української РСР в умовах соціогуманітарних змін 1985–1991 рр.», відповідає вимогам Наказу Міністерства освіти і науки України № 40 від 12 січня 2017 р. (zareєстрованого в Міністерстві юстиції України від 03 лютого 2017 р. за № 155/30023) та пп. 9-18 «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії» (затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 167 зі змінами постановою Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2020 р. № 979), а її авторка заслуговує присудження наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03, Гуманітарні науки зі спеціальності 032 – Історія та археологія.

Офіційний опонент:

докторка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри інформаційних
технологій, Київський національний
університет культури і мистецтв

Г.В. Салата